

Ett kalkkläde från Ålands kyrka med invecklade dateringsproblem

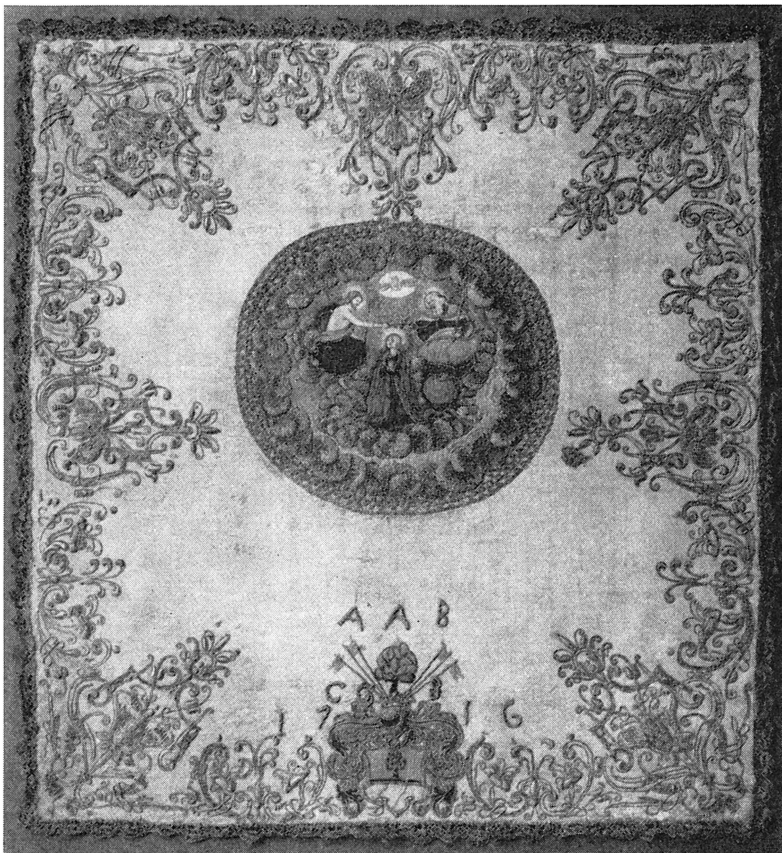
Av ANNE MARIE FRANZÉN

För några år sedan inkom till Riksantikvarieämbetet för konservering en kalkduk tillhörig Ålands kyrka några mil väster om Uppsala. Kalkduken visade sig vara ett vackert prov på 1600-talsbroderi och var enbart därför värd uppmärksamhet. Men den lockade också till en mera ingående undersökning. Det var påfallande, att donatorsinitialer, årtal och vapen föga stämde överens med varandra. Även den egendomliga kompositionen och sammansättningen av två, vid första anblicken helt olika men likväl tydligt samhörande broderielement väckte frågor och lust till penetrering.

Låt oss först beskriva föremålet för vår studie (bild 1).¹ Kalkduken, som är av vit atlas, är, bortsett från senare tillsatser, dekorerad med två olika broderityper, vilka dock är ungefär samtidiga, dvs. från 1600-talets första hälft. Den ena typen, enbart i guld, har använts i den bård, som löper längs dukens kant (bild 2). Den är sammansatt av kandelabermotiv, störst och rikast i varje hörn. Broderiet är utfört med lan, kantiljer, tråd samt snodder av olika tjocklek och sytt i läggsöm och plattsöm, delvis över en stoppning av linneråd, så att relief bildas. Snoddernas olika grovlek är skickligt utnyttjade i läggsömmen.

Den andra broderitypen — med applikation av kulört siden med någon tillsats av metalltråd samt silkebroderi — finns dels i en rundel, applicerad på dukens mitt, dels i ett vapen, som är inkomponerat i den nyss beskrivna bården.

Rundeln uppstår en figurscen med Gud Fader och Kristus krönande Maria och över dem svävande Den Helige Ande i form av en duva (bild 3). Gestalterna är utförda i atlassiden av olika färg; kropps-

Bild 1. Kalkduk från Ålands kyrka, Uppland. Foto ATA.

delarna vita med fint tecknade anletsdrag lätt antydda i tunt silke, klädedräkten i lysande färger, karminrött och guldgult, blått och något violett, med sparsamma insättningar av schattérsöm, tecknande veckfallet. Bakgrunden är sydd i schattérsöm med guldfärgat silke. Gestalterna svävar i moln, utförda i läggsöm med tunn »dragen» (dvs. solid, icke spunnen) silvertråd, oregelbundet snodd samman med silke. Scenen inramas av en molnkrans. Hela detta broderi är uppsatt, tydligen sekundärt på ett tunt, nu ljusbrunt siden, som går utanför broderiet vid pass 1–1,5 cm och är belagt med en guldspets, som alltså bildar

slutlig ram till hela figurscenen. Denna spets är en uddspets, placerad med uddarna inåt och skymda av broderiet.

Vapenbroderiet (bild 4), som sitter inkomponerat i bården under denna rundel, har en tudelad sköld, i vars övre fält ett träd avtecknar sig mot en gul bakgrund och i vars nedre fält synes tre strömmar i blått och silver, allt sytt med silke i schattérsöm. Hjälmens prydes av en krona i guldreliéf samt tre vimplor på varje sida, broderade i silke. Det bör särskilt framhållas, att hjälmen är utsökt skickligt sydd i reliefbroderi med applicerade akantusslingor i gul, blå och röd atlas, exakt samma som i ovan beskrivna figurscen. Själva skölden med trädet visar däremot en annan karaktär, till vilket vi senare skall återkomma. Kring vapnet är insatt datum 1716 och initialerna A A B C G B, nedsydda mycket illa med guldsnodd i läggsöm. Slutligen kantas kalkduken av en uddspets i guld.

Det första, som faller i ögonen, när man börjar granska kalkduken noggrannare, är den egendomliga placeringen av figurscenen. Den sitter inte på mitten av duken, utan så högt upp, att

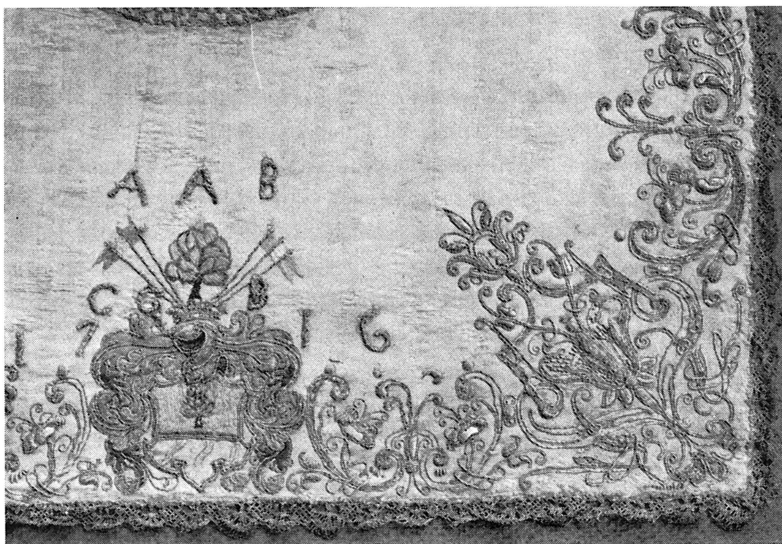

Bild 2. Detalj visande kalkdukens kantbård med den inkomponerade vapenskölden. Foto ATA.

Bild 3. Detalj av figurkompositionen på kalkdukens mitt. Foto ATA.

en del av mittornamentet i kantbården blir övertäckt. Detta tyder på, att rundeln på denna plats är en senare tillsats. Vapenbroderiet är däremot inkomponerat i kantbården och måste vara ursprungligt på kalkduken. Å andra sidan måste figurscenen och vapenbroderiet vara utförda ungefär samtidigt och i samma ateljé. Samma atlas med identiskt lika färger har använts i båda, samma system med kantning av det applicerade sidenet med snodder, ofta en grövre ytterst och två smalare innerst.

Ornamentiken i bården, blad- och blomformer sammansatta med slingor och band, upphakade i och genomborrande varandra, tyder på första hälften av 1600-talet. Vid en genomgång av mönsterböcker från denna tid finner man kandelabermotiv med liknande sammansättning, tecknade på ett likartat sätt med mjuk och lätt hand hos en JOHANN SIBMACHER i hans *Newes Modelbuch*, tryckt i Nürnberg 1604² eller hos en ANDREAS BRETSCHNEIDER i *New Modelbuch*, Leipzig 1619³.

Bild 4. Bohms vapen på kalkduken. Foto ATA.

Bården är följaktligen direkt hämtad från ett mönsterblad av mera internationell art och det går ej att med ledning enbart av denna kunna säga var kalkduken är sydd. Figurbroderiet med dess utpräglad katolska bildinnehåll pekar dock mera bestämt i en viss riktning, nämligen mot östra Tyskland eller Polen. Likheten är synnerligen stor mellan denna Marie kröningsbild och den som förekommer på en clipeus tillhörande en korkåpa från S:t Olai kyrka i Norrköping (bild 5). Detta broderi anses vara polskt arbete från omkring 1600.⁴ Korkåpan skänktes till kyrkan av Johannes Bothvidi, biskop i Linköping 1630–1635. Han hade tidigare varit Gustav II Adolfs fältpräst under dennes polska krigståg.

Men hur kan man få denna stilistiska bestämning — 1600-talets förra hälft och sannolikt östtyskt eller polskt område — att stämma med initialerna och årtalet 1716? Det har förut påpekats, att initialer och årtal är klumpigt och dilettantmässigt utförda. De har tydligen tillfogats i samband med att kalkduken skänkts till Ålands kyrka, enligt vad som framgår av en fragmentarisk inventarieförteckning från kyrkan. Där omnämnes detta i följande ordalag: »Ett kalkkläde af hvitt sidentyg med mycken rar Brodering af gull både inuti och isynnerhet kring kanterna skänkt ifrån Albo år 1716 med bokstäver C G B och Gyllenbringska Wapnet påsydt.»⁵ Den sista uppgiften är emellertid oriktig — det gyldenbringska vapnet har en sköld med springande hjort — men eljest torde initialerna åsyfta Catharina Gyldenbring och hennes make Anders Appelbom. Den förstnämnda var mot slutet av sitt liv bosatt på Albo gård i Ålands socken. Hon dog 1716 och begravdes i kyrkan, varför det är troligt att kalkduken skänktes dit i samband med hennes död.⁶

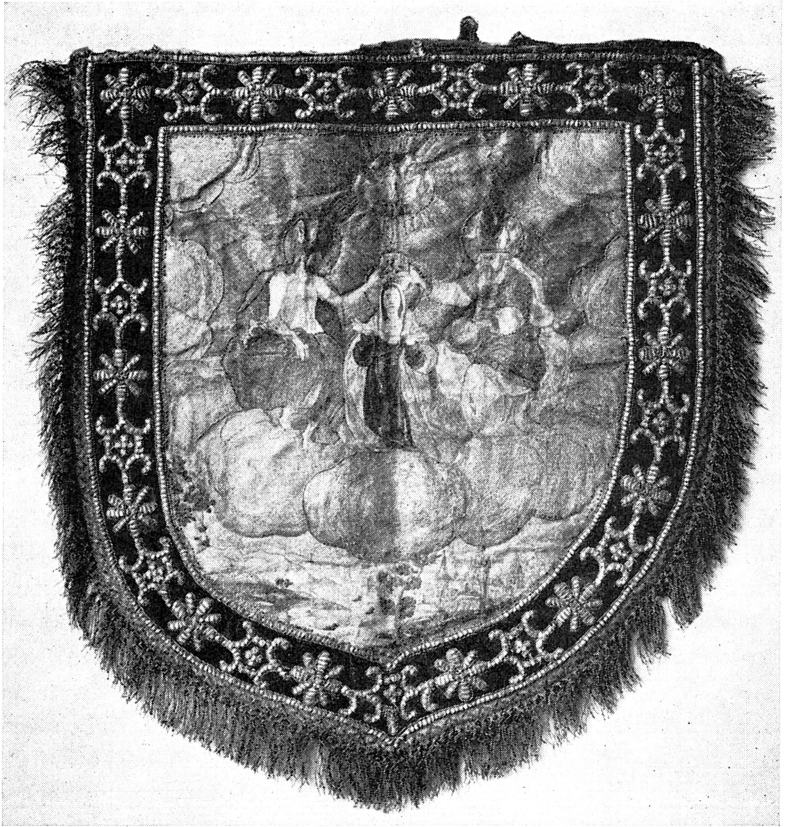
Vapnet tillhör emellertid en annan svensk släkt, nämligen den adliga ätten Bohm, och det synes ge en ledtråd ifråga om broderiernas ursprung.

Enligt ELGENSTIERNA⁷ börjar släkten Bohms öden med Anders Bohm, född 1611 i Örebro. Han var kammarskrivare i räkningskammaren och följde svenska armén i Pommern, Tyskland och Livland. Slutligen blev han fältbokhållare i Livland, 1635 kam-

rerare i bergsamtet och till sist i kammarkollegium. Han blev adlad 1651 och erhöll genom drottning Kristinas brev 1648 Ekeby i Västerhaninge socken, Södermanland. Han dog 1663 i Stockholm och blev begravnen i egen grav i Västerhaninge kyrka. År 1635 hade han gift sig i Stockholm med Anna Hansdotter i hennes andra gifte. Hon var född 1601, dog 1688 och blev också hon begravnen i Västerhaninge kyrka. Av deras barn var ingen särskilt framstående och ingen, utom en dotter, torde ha överlevt modern.

Denna fru Anna Bohm var mycket frikostig mot Västerhaninge kyrka. Enligt ett memorial av år 1675 »uppå dem som något till kyrkan hafva förärat»⁸ skänkte anno 1670 välborna fru Anna Bohm en mässhake av rött blommerat atlas med guldpärlstickarearbete och ett altarkläde med altarduk insänkt med guld och silke och ett skåp för dessa kläder, när de icke användes. 1676 ger hon en altarduk, ett diskkläde, ett funtfat av mässing jämte en håv med klocka. Den sistnämnda finns bevarad, de övriga textilierna synes vara försvunna. Däremot finns i Östhammars kyrka en mässhake av röd italiensk sidendamast försedd med bårdbroderi i guld av tydligt polskt ursprung.⁹ Denna har Bohms vapen samt inskriften Anders Bohm, Anna Bohm, Anno 1663 (bild 6). Tydligen har fru Anna varit mycket intresserad av vackra textilier och ömmat för kyrkornas prydnade. Maken Anders Bohm har säkerligen begagnat sig av sina utländska år och genom köp eller rent krigsbyte skaffat sig en samling av vackra ting. Förmodligen har de flesta förvärven skett redan i början av 1630-talet, då han vistades utomlands.

Vår kalkduk från Ålands kyrka kan vad stilen beträffar mycket väl vara anskaffad då. Men på denna tid var Anders Bohm ej ännu adlad. De misstankar man hittills hyst mot en del av vapenbroderiet blir därmed bekräftade. De detaljer, som pekar på ätten Bohm, har tillsatts senare av en ej så skolad hand under det att ramen, sköldkonturen och hjälmprydnaderna är sydda yrkesskickligt, sannolikt utomlands. Teckningen av träden är jämförd med hjälmprydnaderna sålunda dålig, isynnerhet det översta trädet står snett och är klumpigt uppdelat i bladformer. Vimplarnas stänger är utförda av en snodd av betydligt grövre

Bild 5. Clipeus till korkåpa, tillhörande S:t Olai kyrka, Norrköping. Polskt broderi från omkring 1600. Foto ATA.

kvalitet än den, som förekommer i akantusbladen, det gula silket har en annan färgton än t. ex. i figurscenen. Även på den ovan omtalade mässhaken från Östhammars kyrka är vapnet och inskrifterna insatta senare, se bild 7.

Det Bohmska vapnet på kalkduken kan näppeligen ha tillkommit förrän omkring 1652, då ätten blev introducerad, möjligen något senare. För vilket ändamål är oss obekant. I varje fall är det otvivelaktigt, att man måste räkna med tre olika data i dukens

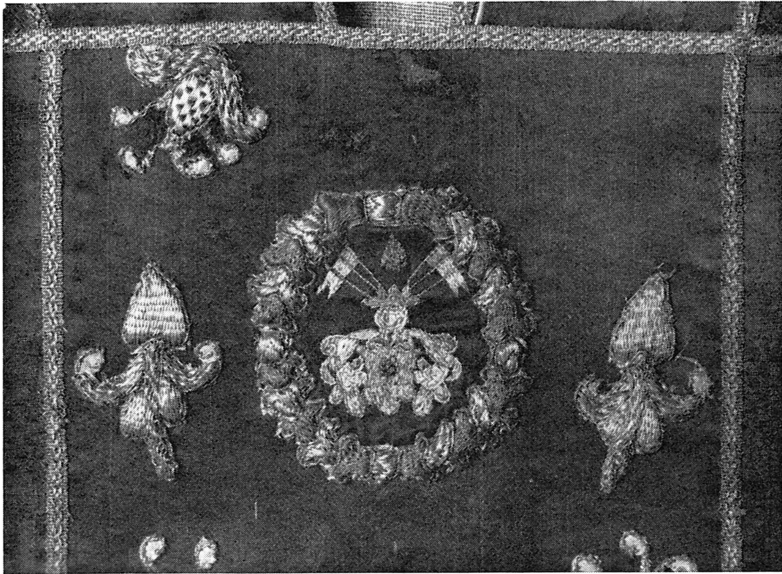
Bild 6. Mässhake från Östhammars kyrka, Uppland. Inskrift nedtill: ANDERS BOHM ANNA BOHM ANNO 1663. Foto ATA.

historia: 1. själva broderiets utförande, troligen på 1630-talet; 2. insättandet av det Bohmska vapnet omkring 20 år senare och 3., slutligen, det »falska» årtalet och initialerna från 1716. Vad har hänt mellan de båda sista tidpunkterna?

En sak är förmodligen säker: den runda figurscenen har från början icke varit avsedd att pryda dukens mitt. Ser man på fotot bild 1, verkar den klumpig, ja, rent av misspyrdande. Även om den varit placerad i mitten, skulle den förtagit den fina bårdens verkan. Bårdens kandelabermotiv sträcker sig så högt mot mitten, att endast ett mindre lättare motiv, t. ex. en krans, skulle passat där. Av detta finns emellertid inte ett spår. Om kartuschen lossas från underlaget, finner man ett ovalt hål klippt i atlastyget. Förmodligen har duken råkat bli skadad på mitten, så att den därför ej ansågs lämplig att skänkas bort. Under början av 1700-talet har den, efter att ha råkat i andra händer, helt enkelt reparerats genom att man över det utsatta stället lagt ett broderi, som från början varit avsett för annat ändamål.

För vilket ändamål? Ja, osannolikt är det ej, att broderiet från början kunde ha prytt en korporalväska. Sådana gjordes av dyrbara material, såsom siden eller sammet och pryddes med broderier.¹⁰ Det likartade tekniska utförandet med vapenbroderiet kan tyda på, att kalkduken och korporalväskan ingått som delar i en uppsättning av textilier för nattvardskärl och samtidigt kommit i Bohms ägo. De har sedan förvarats var för sig, tills de på 1700-talet förenats för att tjäna ett rent praktiskt syfte. Sättet att lägga en spets som ram är typiskt för 1700-talet och torde ha utförts av Gyldenbringarna. Även i övrigt bär kalkduken spår av 1700-talsåverkan.

Så kan man inte låta bli att undra över spetsen, som kantar duken. Det är samma spets, som, med uddarna vända inåt, kantar figurscenen, men här i kanten är den reducerad till sin halva bredd och helt enkelt avklippt på mitten. Varför kan man inte veta — möjligen skulle man kunna peka på den omständigheten, att en bred 1600-talsspets icke var så modern och vacker för ett 1700-talsöga. Man kan också observera den lilla udd av spetsen, som sitter alldeles t. h. om figurbroderiet vid bårdens mittmotiv,

Bild 7. Detalj av mässhaken bild 6, visande del av framsidans mittvåd med Bohms vapen. Foto ATA.

där den täcker ett litet hål (Bild 1). Lagningen har tydligen utförts vid samma tillfälle som de senaste påpekade förändringarna eller »försköningarna».

Hur kom då duken i Catharina Gyldenbrings ägo? Hon var gift med Anders Appelbom i hans andra gifte. Han dog emellertid redan 1686 och ligger begravnen i Fellingsbro kyrka. Han har knappast haft något att göra med släkten Bohm. Och Catharina själv var icke släkt med Bohms, däremot kunde hon som yngre ha kommit i beröring med familjen. Hennes fader, Erik Bring, adlad Gyldenbring 1654, var gift med Catharina Edenberg. De ägde Berga gård i Västerhaninge socken. Även dessa visade stor frikostighet mot sockenkyrkan och omnämns också vid flera tillfällen i memorialet av år 1675. Så bekostades år 1665 reparationen av kyrkans herrbänkar av Erik Gyldenbring och frubänkarna av

Anna Bohm. Man kan tänka sig, att duken vid något tillfälle kommit i Catharina Gyldenbrings ägo. En annan förbindelse finns mellan familjerna, men den verkar mera långsökt. Det andra Bohmska godset, Fröslunda, såldes av Anna Bohm till assessor J. O. Silfverström 1671. Dennes dotter Gertrud (f. 1651) vistades i sin ungdom hos sin moster i Stockholm, assessorskan Gyldenbring, Catharinas mor.¹¹ Man skulle ju kunna tänka sig, att duken på något sätt kvarstannat på Fröslunda gård och sedan blivit skänkt av Gertrud till kusinen Catharina. Men detta är endast förmodanden och gissningar och troligtvis kommer denna sida av problemet aldrig att kunna uppläras.

NOTER

¹ Kalkduken är avbildad och beskriven i WILCKE-LINDQVIST, I., Ålands kyrka, Upplands kyrkor, bd V, nr 59, Uppsala 1953, s. 61–62.

² DREGER, M., Europäische Weberei und Stückeri II, Wien 1934, s. 248.

³ JESSEN, P., Meister des Ornamentstichs, Bd 1, Berlin omkr. 1921, s. 122, 123.

⁴ Kyrklig textilkonst i Sverige under 8 århundraden, Liljevalchs konsthall, Sthm 1929, Katalog nr 146.

⁵ Ålands k:a, inventarieförteckning från ca 1765, Uppsala landsarkiv, Åland K I: 1.

⁶ För denna uppgift har jag att tacka kantor N. Eriksson, Ålandsdal.

⁷ ELGENSTIERNA, G., Svenska adelns ättartavlor I, Sthm 1925.

⁸ Västerhaninge k:a, inventarieförteckningar 1675–1700, Uppsala landsarkiv, L I No 1. G. WESTERIN, Västerhaninge och Muskö socknar i Sotholms härad av Stockholms län, Bidrag till Sörmlands äldre kulturhistoria IX, Strengnäs 1897, s. 33, 36.

⁹ Kyrklig textilkonst, a. a. nr 270. BOHRN, E., Östhammars kyrka, Upplands kyrkor, bd II, nr 19, Uppsala 1948, s. 135.

¹⁰ BRAUN, J., Handbuch der Paramantik, Freiburg im Breisgau 1912, s. 246–248.

¹¹ ELGENSTIERNA, a. a., VII, Sthm 1932.